

At udgrave Poul Henningsen med teske

Takketale ved modtagelsen af
H.O. Lange-prisen 2013

af professor Hans Hertel

Tak til Erland Kolding-Nielsen og Axel Kierkegaard for en smuk velkomst. Og tak til Bruno Svindborg og til Johannes Riis for kønne ord om mit arbejde. De har begge fulgt det heppende fra første parket, ligesom min forlagsredaktør Rasmus Øhlenschläger Madsen.

Gad, Gyldendal og KB har jeg samarbejdet med i over 50 år. Jeg har frekventeret huset Gad fra jeg i 3.g. fik konto i den desværre nu nedlagte boglade i Vimmelskafte frem til de senere års samarbejde på vores leksika om besættelsen og den kolde krig og antologien *50'erne* til Golden Days-festivalen i 2012. Gyldendal har været min vigtigste forlagspartner, med talløse udgivelser fra mine første antologier i 1966 over de syv bind *Verdens Litteraturhistorie* til de to PH-bind i 2012.

Og KB har været et forskningshjem. Jeg er tilsyneladende blevet fulgt af de skjulte kameraer, men for det gode, og en pinlig episode på den gamle læsesal i 1963 med mig som ufrivillig statist har heldigvis ikke plettet det gode forhold. Den historie får I først til sidst.

Som ung mødte jeg to diametralt modsatte arbejdsmetoder i mit fag. Mit første eksempel stammer fra 1959 og handler om den legendariske professor Hans Brix. Han var 89, men kunne stadig ses i skarpt trav på Købmagergade, og han skrev stadig flabede anmeldelser i Berlingske Aftenavis.

Jeg var lige begyndt på litteraturstudiet, og en dag kom jeg ind i Madsen-Linds antikvariat i Klosterstræde. Her havde Brix kort forinden solgt et læs anmeldereksemplarer, og fru Lind havde påtalt at mange af bøgerne kun var *delvis* sprættet op. "Professor Brix," havde hun sagt, "De er anmelder, og så læser De ikke det hele?" Brix svarede: "Tror De at en vinkyper drikker hele flasken?" Fru Lind spruttede af forargelse: "Har De hørt mage?"

Det havde studenten ikke. Studenten var jo selv lige startet i vinkyperlære og troede endnu på at "ørnen skuer det himmelske lys" – den over universitetets hovedindgang. Jeg var forvirret, for Brix var jo også kendt som en skarpsynet tekstkritiker. Og snart fik jeg en helt anden belæring her fra KB.

PH's selvportret – hans eneste – stod i Social-Demokratens tillæg Weekend 8.3.1952.

På læsesalen kunne man se lærde folk som min gamle dansklærer, lektor Morten Borup og ægyptologen Erik Iversen sidde bøjet over folianterne. Der var ikke noget med at nippe til flaskerne. Der blev drukket til bunds. Tit lå pointen netop på bunden.

Og jeg har aldrig glemt da jeg læste om hvordan der på KB blev arbejdet på værket *Dansk skønlitterært Forfatterleksikon 1900-1950*. Det udkom i tre bind 1959-64, redigeret af rigsbibliotekar Svend Dahl og historikeren Povl Engelstoft. De var begge gamle leksikonrotter, og i 1943 startede de en *totalregistrering* af danske forfattere der havde udgivet skønlitterære titler i første halvdel af sidste århundrede. Ideen var at revl og krat skulle med, selv den mindste digtsamling, selv utrykte hørespil. Leksikonet kom til at omfatte 4.000 forfattere, det tog 20 år at fuldføre, og det er et enormt nyttigt opslagsværk.

Arbejdet blev i en bog beskrevet af værkets faste researcher, radiosymfoniker Ludvig Bramsen.¹ Hans rapport fyldte mig med frygt og bæven over hvad den art empirisk arbejde kræver. Svend Dahl og Povl Engelstoft undte ikke sig selv ferie – og nødige andre. Det manede én til eftertanke at de begge døde midt i arbejdet, henholdsvis 76 og 84 år gamle. Begge blev fundet bøjet ind over deres skriveborde. Så véd man ligesom hvad der forventes!

Engelstoft krævede alle pseudonymer kortlagt. Det var hårdt detektivarbejde, men han gik selv i spidsen. En hård nød var en Christine Cramer der 1916 havde udgivet en digtsamling fra Vestindien på eget forlag. Efter lange eftersøgninger fik Engelstoft farten af at hun som ung havde været gift med en plantageejer i Caribien, og en dag mødte Bramsen ham i fulde omdrejninger på vej ud af biblio-

tekets svingdør. I farten råbte Engelstoft: *“Angående Cramer – sporet fører mod Porto Rico.”*

... *Sporet fører mod Porto Rico*. Det udråb gjorde et uudsletteligt indtryk på unge mig. Jeg har mindedes det mange gange under arbejdet med PH.

Ludvig Bramsen sagde om dét at verificere alle de 4.000 forfatteres titler i Danske Afdelings magasin: “Det var som at tømme et stort kar med teske.” Jeg er enig i det med teskeen, men undervejs i mit arbejde har jeg snarere følt mig som en arkæolog der graver syv køkkenmøddinger ud med den teske. Jeg har også brugt et andet billede på processen: en *afsæbning*. Det er inspireret af PH selv.

I 1954 medvirkede han i Ib Schønbergs Cirkusrevy på Bakken, han sad i en stol på scenen og skulle i åben dialog med publikum. Der var to aftenforestillinger, og en aften indimellem kørte han til Gentofte for at besøge sin mor, Agnes Henningsen, der var 85.

“Hvor ser du godt ud i dag, Poul,” sagde Agnes.

“Jo, men jeg er også sminket, mor.”

“Så bliv ved med det, min dreng. Du behøver jo ikke at sige det til nogen.”

Der er brugt megen teatersminke på skiftevis at heroisere og *afheroisere* ham Henningsen. Snart er han blevet kanoniseret som den ukuelige modsiger – og snart dæmoniseret som Det Store Dyr i Johannes’ Åbenbaring med Babylons skøge på ryggen.

Han er fortsat en mand som der er uenighed om. Derfor holdt vi i 2006 et seminar om ham på Københavns Universitet, det blev til debatabogen *Poul Henningsen dengang og nu – Lysmageren i nyt lys*, og denne proces inspirerede min

biografi. Efterarbejdet viste nemlig at det gængse PH-billede tit bygger på anden- og tredjehåndsviden, og myter kolporteres ugenert selv af fagfolk.

De kendte tekstudvalg af PH rummer kun ca. 10-15 % af hvad der gennem 47 år kom fra denne skrivetekst, og de er præget af deres tid. Den kanoniske udgave er de fire bind *Kulturkritik* fra 1973, udgivet af Carl Erik Bay og Olav Harsløf. Den har gjort stor nytte. Henrik Stangerup kaldte den en "marxistisk orienteret antologi der fik PH banket på plads som den 'gode' PH med Lenin-kasket og orden i femårsplanen."² Det er en af Stangerups polemiske overdrivelser, men sandt nok er dette udvalg en ideologisk opstrammet PH netop *anno 1973*.

Mange portrætter tegner en rynke- og modsigelsesfri PH. Det gælder også Paul Hammerichs berømte biografi *Lysmageren* (1986). Den giver et farverigt billede af PH's liv og miljø og har givetvis gavnet hans image. Hammerich kalder det en "krønike", og det er – på godt og ondt – netop en *krønike*. Flot og imponerende hurtigt skrevet, men på stof indsamlet af en researcher tit fra tilfældige vidner. Den er ukritisk omkring kilder og kildegengivelse, den negligerer vigtige dele af PH, og navnlig er den romantisk harmoniserende. En PH pletrenset for bagsider og særheder. En sagnfigur med herkuliske kræfter.

Gyldendal og jeg var enige om at min biografi skulle være *kritisk*, også i forhold til PH's selv billede. PH-arkivet på KB med 131 kapsler er naturligvis den uomgængelige hovedkilde, men det er ordnet af hans enke, Inger Henningsen, på hukommelsen, og tit er der manglende og fejlagtige kilde- og tidsangivelser, med op til 15 års tidsforskydning. Der har været meget at omdatere og ommøblere. PH selv kan man

heller ikke stole på: hvad han husker om sit liv og værk er tit upræcist. Det var jo hans religion: livet må leves og forstås forlæns, blæse være med fortiden.

Jeg måtte derfor begynde helt forfra, og eftersøgningen måtte fortsættes i mange andre arkiver og i et mylder af aviser og blade. Og man kan ikke snyde. Hver gang man tror at man kan skyde et hjørne for at komme hjem til eftermiddagsteen, så viser det sig at nederst på næste ark står et notat som sender én i en helt ny retning. Det var især de dage jeg fik fornemmelsen at *sporet fører mod Porto Rico*.

Min ambition har været at beskrive PH's stofskifte med det 20. århundredes danske samfund og se hans lille historie i lys af den store historie.

PH's trykte tekster fortæller godt om hans aktivitet i 20'erne og 30'erne, om *Kritisk Revy* og revyerne, hans forhold til kommunismen og Socialdemokratiet, hans kulturkamp *mod* nazismen og *for* Det Moderne – i arkitektur, design og livsstil.

Dramaet omkring hans Danmarksfilm og den giftige nedrakning fik flere facetter, da jeg på Rigsarkivet gennemtrawlede Udenrigsministeriets Pressebureaus arkiv.

I PH's scrapbøger kan man også følge hans fire efterkrigsslagsmål – på én gang – om retsopgøret, dansk flygtningepolitik og demokratiets fremtid og hans opgør med kommunismen og DKP som lydstat af Moskva. Det overrasker mange at han gik ind for Atlantpagten som værn mod at blive intimideret af et nærliggende diktatur: Sovjet, sådan som vi i 30'erne var blevet klemte af Nazityskland.

Fem gange i 1930'erne og 40'erne var PH til debat på ministerniveau. Politiets

efterretningsafdeling definerede ham i 1940 som *kommunist* – og i 1950 som *nazist*. Begge dele er vrøvl. Det sidste står i en fortrolig rapport i et hjørne af Hans Hedtofts arkiv (på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv). Det var en udsendt snuser fra PET der mente at når PH på et debatmøde i 1950 kritiserede retsopgøret, så måtte han jo være “nazist”. Det må kaldes ret ubegavet.

Det alvorligste hul i PH’s arkiv er besættelsestiden: hans aktivitet før flugten i robåd over Sundet i september 1943 og hans 20 måneder i Stockholm 1943-45. Her er kun bevaret få kilder, men vigtige brikker kom faldende ned i min turban ved en kæde af kreative tilfældigheder.

En sætning i et af PH’s foredrag i Stockholm førte mig til et vigtigt foto i Ekstra Bladet i juli 1943 og herfra videre til en nazistisk løbeseddel – det eneste eksisterende eksemplar blev fundet hos en privatsamler.³ Herfra kunne jeg oprulle hetzen mod Kjeld Abell og PH 1941-43 som henholdsvis Tivolis direktør og Tivolis arkitekt. De blev angrebet af nazistisk presse for at have gjort Tivoli til en “hetzrede” af jøder og kommunister samt et eldorado for bøsser, swingpjatter og negre. Det var absurd nonsens, men det var livsfarligt nonsens.

I 1948 ringede en ung mand på hos PH og fortalte at han og en gruppe ungnazister i september 1943 ville have indebrændt ham og hans kone i deres hus i Ordrup, men da parret klogeligt sov ude, skete det ikke. PH sagde muntert at når éns morder ringer på og undskylder at han ville have myrdet én, kan man jo ikke forlange mere.⁴

En avisnotits fra 1947 førte om ikke til Porto Rico, så til Landarkivet for Sjælland på Jagtvej. I landsforrædersagen mod den

PH og Inger Henningsen med PH-plissélampen, Stockholm 1944.

glemte nazist Wilfred Petersen og hans terrorkorps Nordiske Legioner fandt jeg nøglen til hvem der ville have myrdet PH i 1943, bl.a. fordi PH i revyviser havde drillet danske medløbere. Tak også for hjælp fra den utrættelige John T. Lauridsen.

Da jeg søgte stof om PH’s tid i Stockholm 1943-45, mailede Bruno Svindborg til Kungliga Biblioteket. De beklagede at de kun kunne finde et par småbreve fra PH til svenske kolleger, men de breve blev vigtige spor.

Så bad Bruno mig returnere to kapsler fra Sven Møller Kristensens arkiv som jeg ikke havde brugt længe. Jeg kiggede kapslerne igennem en ekstra gang, mest af nysgerrighed, og her lå et interessant, men uidentificeret brev. Det var bare første ark med udskriften “Kære Otto” – resten manglede. Jeg skød ud i det blå at det *kunne* være et gennemslag af et brev til

Otto Gelsted fra forfatteren Mogens Klitgaard, der var udlånt til Møller Kristensen af Klitgaards enke, Inga Klitgaard. Jeg endevendte Gelsteds arkiv, hér lå hele brevet, fejlanbragt under Mogens Voltelen, sammen med andre vigtige breve, og meget mere lå i Mogens Klitgaards efterladte papirer, også delvis fejlidentificeret.⁵

Ved at kollationere de tre arkiver samt Erik Seidenfadens arkiv i RA – han var leder af Dansk Pressetjeneste i Stockholm – kom jeg ind i eksilmiljøet omkring Skandinaviska Konstnärskretsen med intellektuelle som Alva og Gunnar Myrdal, Eyvind Johnson, Sigurd Hoel og den landflygtige tysker Willy Brandt, den senere vesttyske forbundskansler.

Det har været spændende at afdække det sært udforskede emigrantmiljø der blev en vital inspiration for PH, og jeg har været glad for at kunne fortsætte den proces med udgivelsen i efteråret 2013 af Otto Gelsteds reportageroman *Jøderne i Husaby* om flygtningelivet. Tak til Lindhardt & Ringhof for at øjne perspektivet i den bog.

Jeg er blevet spurgt: hvad har overrasket mig mest ved udgravningen af hele PH? Tre forhold:

For det første: hvor meget han under forskningsprocessen ændrede sig i forhold til det officielle billede, på godt og ondt, og hvordan jeg gradvis fik et stadig mere kritisk syn på ham.

Både PH's idéverden og personlighed er uhyre sammensat. Han siger ikke bare andre, men også sig selv imod. Snart – især i 30'erne – plæderer han for det ensartede og typiske som vej til klasseløst fællesskab. Snart hylder han individualistisk forskellighed frem for enshed, uforudsigelig *uorden* frem for harmonisk orden.

Selvmodsigende? Jo da, men begge dele er PH. De to PH græssede side om side på samme plæne og i samme hjerne-skål. Af psykologisk konstitution var han en født Rasmus Modsat. Når nogen sagde A, sagde han B; men når nogen sagde B, sagde han tit A for at få debat. Det må jo give slingrekurs.

Han kaldte sig "klassisk marxist" og i 50'erne "demokratisk socialist". Men samtidig finder man hele vejen ægte *liberale* markeringer – mod embedsmandsvælde, planøkonomi og smagsensretning. Hans evangelium er individet over autoriteterne, over religioner, partier og organisationer, individet over *staten*.

Han vippede mellem sit *socialistiske* og sit *liberale* ben. Individualisten svor til disharmoni og kreativ uorden, langt ud over kolonihavernes frodige vildnis. Og småanarkisten i ham hvædede ad hvad han kaldte "livets fjender" og "forbudsdanmark" – med rygeforbud, brandbestemmelser, sundhedspåbud og hastighedsgrænser.

Længe kunne han yde det utrolige, fordi han ikke led af utidig tvivl på sig selv, men bed til. Den frækhed kunne han mobilisere ved også at trække på sine skyggesider. Men medaljen har en bagside: ved siden af hans målsøgende kritik finder man hårtrukne standpunkter, kortslutninger, blinde pletter og skrāsikker uvidenhed.

Det gælder især hans sidste fase, og det var *det andet* der overraskede mig under processen: hvordan han fra sidst i 50'erne blev stadig mere negativ og pessimistisk.

Han gik i krig med industridiktatur, forbrugerisme og reklame, som han mente ville føre lige lukt ind i småborgerlig konformisme. Noget af det var vigtig forbrugerkritik der foregreb hans rolle

som redaktør af Forbrugerrådets nye blad *Tænk* fra 1964, men hans grundsyn var at forbrugere er passive modtagere af påvirkning – det der i medieforskningen hedder *kanyleteorien*. Han kaldte det hjernevask og sammenlignede med nazismen. Omkring 1960 skrev han igen og igen at “demokratiet svæver i større fare nu end under Hitler”.

Han så *pop* overalt. Tidens bedste arkitektur var *direktørpop*. Massemedierne, rub og stub, afskrev han med malende skældsord: *spækbøckerkultur, tyrolerpip, bænkevalling, syggedrømme og slipsedannelse*. Hans gamle fredningsallergi og fortidsfobi kogte op. Han rasede mod billigudgaver af den “inderligt forældede” Søren Kierkegaard, ja selv mod billigbøger generelt. Til sidst mente han at vores eneste redning ligger i den nyeste avantgardekunst. Han pantsatte demokratiet hos kunsten – den kunst der blev skabt *af de få for de få*.

PH evnede længe at blæse på modgang og mistænkeliggørelse, men der var altså grænser for usårligheden. Når man følger ham tæt, ser man hvordan den accelererende pessimisme fra ca. 1960 vokser til alarmisme med dommedagsvisioner.

Desperationen i denne sidste fase er et brud med den oplysningsoptimistiske linje fra Holberg og Brandes – og også med hans egen kampgejst. Hans Parkinsonsygdom gav depression, men han blev også fanget i rollen som Rasmus Modsat. Han bekrigede falsk folkelighed og krævede *kvalitet* – hans devise var at “det bedste er ikke for godt til det danske folk”. Men hans idiosynkrasi mod “småborgerlighed” kom til at virke som foragt, og hans provokationspædagogik blev tit kontraproduktiv ved at grave grøfter og kulturkløfter.

Min *tredje overraskelse* er hvor ekstremt han har været hadet og misfor-

stået. PH-receptionen er et projekt for sig, og hans scrapbog er en skrap bog. Et ultrakort læserbrev i Information 1955 lød sådan: “*Hr. arkitekt Poul Henningsen! Hold kæft! F.A. Jakobsen, kommunelærer, Roskilde.*” Og det blev ved. Jeg har indkredset 17 situationer fra 1920'erne til nu, hvor modstandere hoverende har meldt ham død og færdig.

Miraklet er at han har overlevet de mordforsøg. For det første er den ‘PH’ mange bekæmper, jo *ikke* PH, men konstruktionen og fabeldyret PH. PH som projektion. For det andet har den allestedsnærværende, øretæveindbydende Henningsen jo også fået respekt fra modstandere. Som nationalhelt er han kommet på frimærke – og dermed også på modstandernes læber. Nu påstår Dansk Folkeparti at *de* er vor tids PH. Det er strategisk gravrøveri, men det er jo også tegn på hans livskraft.

Min konklusion er at PH især var kunstner og især overlever som kunstner. Også som kritiker var han kunstner. Hans genistreger er PH-lampen, *Kritisk Revy*, *Danmarksfilmen* og fornyelsen af revyen. Men lige så vigtig er hans generelle kreativitet. Hans livskunst: *at turde og at lege*. Det frodige letsind, det antitotalitære frisind. Modet til at gå mod strømmen, ta’ tævene og holde hovedet koldt og højt – det meste af tiden. Han blev ved at tro på at verden kan ændres med ord. Talte ord, sungne ord, ord på papir.

Til PH’s 70-årsfest 1964 skrev Halfdan Rasmussen en vittig sang der gik på “Ølhunden” og sluttede: “Tænk når han blir fortid. / Det blir gudskelov ikke i vor / tid.” Og Børge Outze skrev i sin nekrolog, en forsideleder, i Information:

“Man skal næppe bruge den sædvanlige bemærkning om, at der bliver tomt efter ham. Det vil sprælle og myldre efter ham længe endnu.”⁶

Den livskraft er også sproglig. Megen akademisk prosa er det PH kaldte “tørt som sandpapir” og “kedeligt indtil det strafbare”, men selv er han stadig vital at læse. Derfor fortsætter Gyldendal og jeg med to nye antologier: dels et fedt bind kulturkritik, dels et bind med aldrig optrykte rejseartikler og personlige essays.

Så jeg vil fortsat være gæst på KB, og jeg er glad for at jeg ikke blev relegeret for 50 år siden. Og her til sidst kommer så den pinlighed jeg lovede at afsløre.

Den bestod i at jeg en dag i 1963 kom i snak med forfatteren Jørgen Sonne. Ude i garderoben begyndte han at fortælle, *meget højt*, at han sad og oversatte erotiske digte af den romerske lyriker Catul. “*Catuls elskede hed Lesbia*,” råbte Sonne. Det vidste jeg – den slags kunne man også blive hørt i af Paul V. Rubow til magisterkonferens i litteraturhistorie.

Sonne og jeg var nu nået ind på læsesalen, men Sonne satte *ikke* stemmen ned, og hans stemme har det med at knække som en 14-års dreng i overgang. Sonne råbte: “Jeg oversætter et digt hvor Catul møder Lesbia, omfavner hende – og bliver så opbidset at han får en *pollution* i sin tunika.”

Folk så op med lystne blikke. Sonne var jo også gymnasielærer, så han tilføjede pædagogisk med STORE bogstaver: “En *pollution*. Altså EN SÆD-UD-TØMNING, så der kom en stor våd plet i tunikaen.”

Nu lyttede alle med, og studenten her ledte efter et musehul – eller et skib til Porto Rico. Jeg frygtede at den våde plet ville blive en livsvarig plet i mit generalieblad på KB.

Nu begynder jeg at tro at den plet er væk, siden jeg bliver belønnet for min samlede indsats i litteraturforskning og -formidling. I dag bilder jeg mig ind at selv overbibliotekar H.O. Lange har glemt episoden på hans pæne læsesal. Tak for prisen.

Noter:

- 1 Ludvig Bramsen: Dansk Skønlitterært Forfatterleksikon 1900-1950, i Axel Andersen (red.): *Danske opslagsværker* hæfte 5, Kbh. 1973, s. 437-72.
- 2 Henrik Stangerup: Erik Seidenfaden og den danske livsløgn, Jyllands-Posten 14.7.1991, optrykt i Henrik Stangerup:

Tværtimod! Levned og meninger 1956-98, Kbh. 2003, s. 378.

- 3 Hans Hertel: *PH – en biografi*, Kbh. 2012, s. 225-26. Niels Gyrstings samling.
- 4 Sm.st. s. 215 og 227ff.
- 5 Sm.st. s. 531 og 533, note 37, 65 og 69.
- 6 Børge Outze: PH, Information 1.2.1967.